ԲԺՇՇՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ

Մ. թ. ա. IV—II դդ., ինչպես հարևան երկրներում, Հայաստանում ևս գերադույն տերը Սպավորն էր, իսկ քրմապետը հանդիսանում էր թագավորից հետո երկրորդ անձնավորությունը։ Նշված հարաբերակցությունը Հայաստանում գոյություն է ունեցել Երվանդունիների և Արտաշեսի ժամանակ, ծայրահեղ դեպքում մինչև Տիգրան II-ի գահակալումը, որի օրոք արդեն քրմապետը պետք է որ կորցրած լիներ իր նախկին հեղինակությունը և գիրքը։ Այդ բանն անուղղակի կերպով երևում է երկու վկայությունից, որոնցից մեկը պահպանվել է Մովսես Խորենացու, մյուսը՝ Պլուտարքոսի մոտ։ Այսպես, պատմահայրը վկայում է, որ Տիգրանը «ցասուցեալ ընդ Վահունիսն.... ընկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զգիւղն յարքունիս առնուս»[1]։ Իսկ Պլուտարքոսը, նկարագրելով Տիգրանի արքունի շքախումբը, գրում է. «Շատ թագավորներ սպասարկում են Տիգրանին, բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ. և երբ նա գնում էր ձիով, նրանք, կարճ խիտոններ հագած, վազում էին առջևից. իսկ երբ նստած էր լինում և պաշտոնական գործերով զբաղվում, նրանք, իրար ձեռքից բռնած, կանգնած էին լինում նրա շուրջը»[2]։

Եթե Խորենացու վկայությունը որոշակի կերպով վերաբերում է Վահունիների (որոնց սերնդից էլ պետք է լիներ քրմապետը՝ երկրի «երկրորդ անձնավորությունը») շնորհազրկմանը, ապա Պլուտարքոսի վկայությունը չորս թագավորների մասին, իր ծաղրանկարային բնույթով հանդերձ, դրա անուղղակի ապացույցն է։ Բանն այն է, որ, ինչպես ենթադրում է Յ. Մարկվարտը, այդ չորս թագավորները պետք է լինեն Հայաստանի չորս բդեշխները, որոնց մասին մանրամասն վկայություններ կան Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի և Խորենացու մոտ[3]։ Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի պետական ապարատի հիերարխիայում բդեշխները, թագավորից հետո, գրավում էին երկրորդ տեղը։ Հետևարար քրմապետը, ինչքան էլ կարևոր դեր խաղար երկրի քաղաքական կյանքում, այլևս չէր կարող թագավորից հետո երկրորդ անձնավորությունը լինել։

Գ. Վ. Ծերեթելին, սակայն, չի ընդունում, որ բդեշխը երբևէ եղել է թագավորից հետո երկրորդ դեմքը պետության մեջ, հենվելով այն հայտնի փաստի վրա, որ բդեշխները «ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում, մի քանիսն էին, և նրանք բոլորը չէին կարող միաժամանակ լինել երկրորդ դեմքը թագավորից հետո»[4]։ Գ. Վ. Ծերեթելու այս տեսակետը, մեր կարծիքով, հակասում է նույն տեղում իր իսկ վկայակոչած այն փաստերին, թե Հայաստանում չորս բդեշխներից մեկը՝ Աղձնիքի իշխանը համարվում էր «բդեաշխն մեծ»[5], որը Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու մոտ կոչված է մեծ իշխան[6], իսկ Արմազիում հայտնաբերված և Գ. Վ. Ծերեթելու կողմից հրատարակված երկլեզվյան (արամեերեն և հունարեն) արձանագրության մեջ հիշատակված է Զեվախա անունով կրտսեր բդեշխը (Հդեշտեղ [illegible]

---

1 «Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, Բ, ժդ։

2 Plut., Lucul., XXI, 6.

3 J. Markwart, Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren., Berlin, 1901. Մարկվարտի այս ենթադրությունը հավանական են համարում նաև Ն. Ադոնցը (Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 283 և 410—411) և Հ. Մանանդյանը (Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 34 և այլ աշխատություններ)։

4 Г. В. Церетели, Армазская билингва, Тбилиси, 1941, էջ 60։

5 «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, 795։

6 «Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր բդեաշխն...» (Փավստոս Բուզանդ, Գ, թ)։ «Քանզի ի վախճանել երանելւոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր, բդեաշխն Աղձնեաց կոչէր...» (Մովսես Խորենացի, Ը, գ)։

νεωτεροσυ πιτιάξου)[7]։ Եթե Վրաստանում կար կրտսեր բդեշխ, ապա բնական է, որ նրա կողքին պետք է գոյություն ունենար «բդեաշխն մեծը»։ Հետևարար, բդեշխներից մեկը, հանդիսանալով «մեծ», կարող էր լինել թագավորից հետո երկրորդ դեմքը պետության մեջ։

Գ. Վ. Ցերեթելու այդ ոչ ճիշտ եզրակացության հանգելը մասամբ հետևանք է այն բանի, որ նա, բդեշխների մասին խոսելիս, հենվում է բացառապես Հայաստանի և Պարսկաստանի մասին հետագա շրջանի պատմիչների վկայությունների վրա, որոնցում արտացոլված է արդեն ֆեոդալականացած Հայաստանի և Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքական իրավիճակը։

«Բդեշխ» տերմինը բդեաշխ, πιτιαξης, πιτάξης, βιτιαξης, βατηξα, vitaxa ձևերով մեզ հայտնի է տարբեր բնույթի սկզբնաղբյուրներից՝ մատենագրական աղբյուրներից, վիմական արձանագրություններից, գեմմաներից և այլն[8]։

Ակադ. Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ «դժվար է pitiaxš-ը (կամ bidiaxš) համադրել փեհլևական pataxsāh, նոր պարսկ. pādšāh (թագավոր) բառերի հետ առաջին վանկի (pitiaxš) ի ձայնավորի պատճառով, որին իրանական բառում համապատասխանում է a ձայնավորը[9]։ Մեր կարծիքով, սակայն, ակադ. Ղափանցյանի այս տեսակետի դեմ կարելի է բերել այն փաստարկը, որ Դուրա-Եվրոպոսի պեղումներից հայտնաբերված մի արձանագրության մեջ մեզ հետաքրքրող տերմինը գրված է pattxa (բատեսա-բատեշա) ձևով[10], և այստեղ առաջին ձայնավորը ոչ թե i է, այլ a, ուստի և բառը կարելի է համադրել թագավոր նշանակող pātaxšāh և pādšāh իրանական բառերի հետ։

Ընդունելով Յ. Մարկվարտի ենթադրությունը, թե Պլուտարքոսի նկարագրած չորս արքայիկները պետք է լինեն Հայաստանի չորս բդեշխները, մենք դրանով իսկ կարող ենք մոտավորապես որոշել նրանց առաջացման ժամանակը և պատմական-քաղաքական հանգամանքները։

Հայաստանում բդեշխությունների և բդեշխների առաջացման մասին հաղորդում են Պլուտարքոսը և Մովսես Խորենացին։ Հույն մատենագրի վկայությունը նոր մեջ բերվեց վերևում։ Ուստի և մենք կսահմանափակվենք ստորև մեջ բերելով միայն մեր պատմահոր երեք վկայությունը բդեշխների վերաբերյալ։

«Յորոց զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այս ինքն է զՍանասարն. և ի սմանէ աճումն և բազմասերութիւն լեալ՝ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն։ Իսկ պերճքն և գլխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոյ առ թագաւորսն մեր ցուցեալ զբդեշխութիւն. կոչմանցն արժանաւորեցան առնուլ»[11]։

Այնուհետև՝ «Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կոչմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և հզօրազգն, և նահապետութեան անուն կարդայ բդեաշխ Գուգարաց...»[12]։

Ու վերջապես, «և զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բդեաշխ մեծ և կուսակալ յարևմտից հարաւոյ, յեզերս սահմանացն Ասորեստանի»[13]։

Ակներև է, որ այս վկայություններից առաջինը մեզ համարյա ոչինչ չի տալիս հիշյալ բդեշխության առաջացման նույնիսկ մոտավոր ժամանակը պարզելու համար։ Այսուհանդերձ, այն շատ կարևոր է ընդհանրապես բդեշխության առաջացման սոցիալ-պատմական հանգամանքները հասկանալու տեսակետից։ Բանն այն է, որ, ինչպես հաղորդում է Մովսես Խորենացին, Պարույր Սկայորդու կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասում,

---

[7] Г. В. Церетели, Армазская билингва, էջ 23, նույնի՝ Эпиграфические находки в Мухета—древней столице Грузии, ВДИ, 1948, № 2, էջ 50։

[8] Հմմտ. Փավստոս Բուզանդ, Գ, դ։ Դ, ծ։ Ե, ժզ։ Ագաթանգեղոս, 795 և 873։ Մովսես Խորենացի, Ա, իդ։ Բ, ը։ Հր. Աճառյան, Արմատական բառարան, էջ 1044։

Г. В. Церетели, Армазская билингва, էջ 23 և հտ.։ նույնի՝ Эпиграфические находки..., էջ 50։ M. I. Rostovtzeff and C. B. Welles, A. Parchment Contract of loan from Dura-Europos, Yale Classical studies, II (1931), էջ 6 և 31։

[9] Гр. Капанцян, Историко-лингвистические работы, Ереван, 1956, էջ 468։

[10] M. I. Rostovtzeff and C. B. Welles, ibid.

[11] Մովսես Խորենացի, Ա, իդ։

[12] Նույն տեղում, Բ, ը։

[13] Նույն տեղում։

Ասորեստանի սահմանների մոտ բնակեցված Սանասարի սերնդից ականավոր մարդիկ հոտագայում, թագավորին հավատարմորեն ծառայելով, որպես հատուցում ստացան այդ կողմերի բդեշխությունը։ Այստեղից պարզ է, որ բդեշխության պաշտոնը Հայաստանում սկզբնական շրջանում եղել էր ոչ թե ժառանգական, ինչպիսին էին, սովորաբար, պետական պաշտոնները Աքեմենյան տերության մեջ, այլ այն շնորհում էր թագավորը ազնվականության այս կամ այն ներկայացուցչին կամ իր մերձավորներից որևէ մեկին որպես վարձատրություն նրա մատուցած ծառայության համար, ինչպես ընդունված էր Սելևկյանների պետության մեջ։

Հայաստանում բդեշխությունների առաջացման ժամանակը որոշելու տեսակետից առանձնապես արժեքավոր են Մովսես Խորենացու հաջորդ երկու վկայությունը, թե՝ հայոց Վաղարշակ թագավորը Հայաստանի ծայրամասերի կառավարումը հանձնում է բդեշխներին։ Մի այլ առիթով մենք նշել ենք, որ պատմահոր կիսապատմական-կիսառասպելական Վաղարշակ թագավորի գործունեությունը և ժամանակն ընդհանրապես համընկնում են հունական աղբյուրներում հիշատակված պատմական Արտաշեսի և մասամբ Տրդատ I-ի գործունեությանը։ Հետևաբար, ելնելով բդեշխների մասին Մովսես Խորենացու վկայություններից, հնարավոր կլիներ ենթադրել, որ բդեշխությունները առաջացել են մ. թ. ա. II դարի կեսերին։

Մյուս կողմից, եթե, հենվելով Յ. Մարկվարտի ենթադրության վրա, ընդունենք (իսկ չընդունելու ոչ մի հիմք չունենք), որ Պլուտարքոսի հայտնի վկայության մեջ հիշատակված չորս թագավորները, որոնք ամենուրեք ուղեկցում էին Տիգրանին, նույն այդ բդեշխներն են, ապա միանգամայն ճիշտ կլինի ենթադրել, որ բդեշխությունները առաջացել են իր իսկ Տիգրան II-ի թագավորության ժամանակ. մի բան, որը միանգամայն (եթե ոչ բացառապես) հնարավոր էր այդ տարիներին ստեղծված քաղաքական իրադրության պայմաններում։ Աշխատենք պարզել մեր ասածը։

Մինչև Տիգրան II-ը հայկական թագավորության աշխարհագրական անձուկ սահմանները հնարավորություն չէին ընձեռում բդեշխությունների առաջացման համար, քանի որ բդեշխությունն ինքնին մի փոքր թագավորություն էր, իսկ բդեշխը՝ Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ թագավոր (βασιλεύς)։ Դրությունն արմատապես փոխվում է Տիգրան II-ի գահակալության առաջին տասնամյակներում։ Տիգրանի մղած հաջող պատերազմների հետևանքով այդ տարիներին հայկական թագավորության սահմանները մեծապես ընդարձակվեցին աշխարհագրական բոլոր չորս ուղղություններով, ընդգրկելով մի շարք նախկին ինքնուրույն թագավորություններ։ Ահա և այս թագավորությունների նախկին տիրակալները, հպատակվելով նոր աշխարհակալին, դառնում են նրա հպատակ զինակիրները։

Բդեաշխ (pitiaxš) տերմինի լեզվաբանական վերլուծության հիման վրա ակադ. Գ. Ղափանցյանի արած եզրակացությունը համաձայնություն է մեր այս տեսակետին։ Նա գրում է. «Ես չեմ կասկածում, որ մենք ունենք հին փոքր ասիական բառ, որտեղ սկզբնական bidi—(pidi) նշանակում էր տեղ, երկրամաս (հմմտ. խեթ. peda—«տեղ»), իսկ—asx հավանաբար նշանակում էր տիրակալ, իշխան...։ Այնպես, որ bidiaxs կարող էր նշանակել «երկրի իշխան», այսինքն՝ տեղական կիսանկախ մեծատոհմիկ, և ոչ թե սյուզերեն թագավորի օտար տեղապահը»[14].

Թեկուզ և առանց բդեշխներին ուղղակի կերպով հիշելու, սակայն, ըստ էության վերոհիշյալ իրավիճակն է նկատի ունեցել Ս. Տ. Երեմյանը՝ գրելով. «Լեռնային, ծայրամասային մարդերի տեղարնիկ բնակչությունը, մեծ մասամբ անասնապահական, Հայոց թագավորների հարկատուն էր կամ դաշնակիցը։ Դրանք կիսանկախ բարբարոսական իշխանություններ էին... Երկրի ներկայացուցիչը, իշխան կամ արքայիկ, Հայոց թագավորին հարկ էր վճարում և պատերազմի դեպքում իր աշխարհազորի հետ միասին մասնակցում թագավորի կողմում։ Ռազմական ավարը հարստացնում էր ցեղի ավագանուն, որը ժամանակի ընթացքում Հայոց թագավորի կողմից ճանաչվեց որպես ժառանգական տիրակալ իր ցեղի և նրա զբաղեցրած տերիտորիայի վրա»[15].

Ի դեպ նշենք, որ այդ պայմաններում էլ հենց հնարավորություն է ստեղծվում Հայոց թագավորի համար յուրացնել «արքայից արքա» տիտղոսը։ Կարծում ենք, որ Հայոց թագավորի այս նոր տիտղոսը ոչ այնքան հետևանք էր պարթևների դեմ նրա տարած հաղթանակի, որի

[14] Гр. Капанцян. Ханаса—колыбель армян, Ереван, 1946, էջ 116, ծան. 1.

[15] С. Т. Еремян. Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период, «Известия» АН Арм. ССР, 1948, № 11, էջ 52։

մասին վկայում են Ստրաբոնը և Յուստինոսը[16], որքան փաստական այն դրությունը, ըստ որի Տիգրանի գերիշխանության տակ էին գտնվում արդեն մի շարք երկրների թագավորներ։

Ն. Տ. Երեմյանը, սակայն, խոսելով ուղղակի բդեշխությունների առաջացման մասին Հայաստանում, փոքր ինչ տարբեր բացատրություն է տալիս։ Նա գրում է. «Նվաճված երկրները (խոսքը Տիգրանի նվաճումների մասին է—Ս. Կ.) ստանում էին նոր վարչական կառավարում։ Դրանք բաժանված էին առանձին կուսակալությունների, որոնց գլուխ կանգնած էին թագավորի նշանակած կուսակալները՝ բդեշխները, որոնք ունեին քաղաքացիական և ռազմական իշխանություն։ Բդեշխներին կարելի է համեմատել սելևկյան պետության սատրապների հետ։ Այս կուսակալություն-բդեշխությունների կառավարիչներ նշանակվում էին կամ թագավորական ընտանիքի անդամները, կամ բարձր աղնվականության ներկայացուցիչները։ Այսպես, օրինակ, Միգդոնիա նահանգում կուսակալ էր նշանակված Գուրասը, Տիգրան II-ի եղբայրը։ Հավանաբար նրա տղան, արքայորդի Զարեհը, նշանակված էր Նոր-Շիրականի բդեշխ։ Նախկին սելևկյան Սիրիայի կառավարիչ նշանակված էր մեծատոհմիկ Բագադատը կամ Բագարատը...։ Նույնպիսի կառավարիչներ էին նաև Տիգրան II-ի պալատականներ Մեհրուժանը և Մանգայոսը»[17]։

Հետագա շրջանում, երբ արդեն քաղաքական աննպաստ հանգամանքների բերումով հայերը կորցրին Տիգրանի նվաճած այդ երկրամասերը, բդեշխներն իրենց հերթին, կորցնելով «Հայոց սարքայից արքային» հպատակ թագավորի բնույթը, աստիճանաբար վերածվեցին թագավորության չորս ծայրամասերում նրա նշանակած կուսակալ-կողմնակալների։ Այս վերջին դրությունն էլ հենց հայտնի է ուսումնասիրողներին, քանի որ այն արձանագրված ենք գտնում V դարի մեր մատենագիրների մոտ, որոնք բդեշխներին գիտեն որպես «սահմանակալ» (τοπάρχαι), «գահերեց» (τιμιώτατος), «բարձերէց» իշխաններ[18]։

Ի դեպ, «գահերէց» և «բարձերէց» տերմինների մասին։ Համանիշ այս բառերն աղբյուրներում օգտագործված են բնորոշելու համար բդեշխների սոցիալական դիրքը Հայաստանում Արշակունիների թագավորության ժամանակ։ Ուսումնասիրողները, ելնելով «գահ» և «բարձ» բառերի՝ «նստելու տեղ, բազմոց» նշանակությունից, գտել են, որ դրանք մեր մատենագրության մեջ գործ են ածվել «նշանակելու համար այն տեղը, բազմոցը, որ նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը խնջույքի ժամանակ։ Այս տեղերը ճշտիվ սահմանված էին պարսից թագավորի կողմից (տես Գահնամակ)... և նրանցով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի ավագության կարգը»[19]։

Մինչև հիմա պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել այն փաստի վրա, որ «գահերէց» բառը Ագաթանգեղոսի հունարեն տարբերակում արտահայտված է τιμιώτατος (պատվավորագույն) բառով։ Այս բառը ճիշտ հասկանալու համար մենք ստիպված ենք վերադառնալ Սելևկյանների հելլենիստական արքունիքը, որտեղ պետական գործերում խոշոր դեր էին խաղում թագավորի ընկերները (φίλοι)։ Եվ պատահական չէ, որ է. Բիկերմանը Սելևկյանների պետական հաստատությունների ուսումնասիրմանը նվիրված իր կարևոր մենագրության մեջ հունարեն φίλος տերմինը թարգմանում է courtisan = պալատական և գտնում, որ նրանց կապը թագավորի հետ ավելի սերտ էր, քան սովորական պալատականի կապը[20]։ Աղբյուրներում հաճախ հիշա-

[16] Strabo, XI, 14, 15 (c. 531). Justin., XL. 3.

[17] Ն. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 72։

[18] Փավստոս Բուզանդ, Գ, Թ և Դ, ծ։ Ագաթանգեղոս, ճԻՋ (873)։ Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 83։

[19] Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 282—283, ծանոթ. 120։ Հմմտ. նաև Н. Адонц, Армения..., էջ 283։

[20] E. Bickermann, Institutions des Séleucides, Paris, 1938, էջ 35 և հտ.։ Այս առիթով նշենք, որ թագավորին մոտիկ պալատականները համարվել են φίλοι, ոչ միայն Սելևկյանների արքունիքում, այլև հելլենիստական մյուս երկրներում, ինչպես Պերգամոնում (Diodor., XXXIV, 3), Պոնտոսում և այլն։ Նրանք այստեղ ևս զբաղեցրել են բարձրագույն պետական պաշտոններ։ Այսպես, Ստրաբոնը գրում է. «Միհրդատ Եվպատորը այնքան հզորացավ, որ (Կոլխիդա) երկիրը նրան անցավ։ Որպես երկրի հյուպարքոս և կառավարիչ մշտապես ուղարկվում էր ընկերներից մեկը (τῶν φίλων)։ Սրանցից էր և Մոափեռնեսը, մորս հորեղբայրը» (Strabo, XI, 2, 18)։

տակված թագավորի այս ընկերները արքունիքում կրել են պատվավոր տարբեր տիտղոսներ, համապատասխան թագավորի հետ ունեցած իրենց մոտիկության։ Սովորական ընկերների (τῶν φίλων... ἡμετέρων)[21] կողքին կային նաև առաջին ընկերներ (τῶν πρώτων φίλων βασιλέως Ἀντιόχου), որոնցից մեկը բժշկապետ էր (ἀρχιατρός), մյուսը՝ թագավորի կանանոցի պետ (ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος τῆς βασιλίσσης)[22]։ Մեզ հաջողվել է հայտնաբերել նաև պատվավոր ընկերների աստիճանը (Ἀριστολόχου τῶν τιμωμένων φίλων)[23]։ Կարծում ենք, որ չի կարելի այս վերջին փաստի կողքով անցնել։ Սելևկյան թագավորի մոտիկ ընկերը, պալատականը կրում է «պատվավոր» τιμωμένος տիտղոսը։ Ինչպես նոր նշեցինք, գահերեց բդեշխներին Ագաթանգեղոսի հունարեն տարբերակը տալիս է τιμιωτάτους (պատվավորագույններ) տիտղոսը, որը բդեշխներին տարբերում էր հայոց թագավորի մյուս մերձավորներից։ Եթե ընդունենք, որ Սելևկյանների արքունիքում հանդիպող «պատվավոր» տիտղոսը առնչվում է Հայաստանում բդեշխներին տրված «պատվավորագույն» տիտղոսին, ապա կարելի է հաստատ ասել, որ «գահերէց» բառում «գահ»-ը օգտագործված է ոչ այնքան «նստելու տեղ, բազմոց» իմաստով, ինչքան «պատիվ» նշանակությամբ, որը և, մեր կարծիքով, ավելի է համապատասխանում պատմական դրությանը։

Մի վերջին, ընդհանուր կարգի դիտողություն ևս Հայաստանում բդեշխությունների առաջացման կապակցությամբ։ Վերևում ամբողջ շարադրվածից ավելի քան պարզ է, որ Արտաշեսյան Հայաստանի պետական մի շարք հաստատություններ իրենց վրա կրել են հելլենիստական շրջապատի ուժեղ ազդեցությունը։ Այնուամենայնիվ դրանք երբեք չէին կարող կտրվել տեղական հողից և կրելու էին «ազգային» ավանդությունների բացահայտ կնիքը[24]։ Այդ պարզորոշ երևում է Հայաստանում բդեշխությունների առաջացման և դրանց հետագա գոյության ամբողջ պատմությունից։ Ինչպես ցույց տվեցինք, դրանք առաջացան միայն Տիգրան II-ի նվաճումներից հետո, որպես հայոց աշխարհակալ թագավորի գերագույն իշխանություն ճանաչած երկրամասեր։ Եթե դրանց առաջացումը խորթ երևույթ լիներ Հայաստանի ներքին զարգացման համար, ապա շուտով, այդ երկրամասերի կորուստից հետո, բդեշխությունները, հետևաբար և բդեշխները, պետք է վերանային Հայաստանում։ Մինչդեռ նկատելի է, որ դրանք հիշատակվում են մեր մատենագրության մեջ համարյա մինչև հայկական թագավորության անկումը։ Եվս մի փաստարկ այն մասին, թե բդեշխության առաջացումը Հայաստանում կապ չուներ հելլենիզմի ազդեցության հետ, հավանարար այն է, որ Պլուտարքոսը, չկարողանալով ճիշտ բնորոշել հելլենիստական աշխարհին խորթ այդ հաստատությունը, բդեշխությունների տիրակալներին, ինչպես տեսանք, անվանում է թագավորներ։

* * *

Ամփոփելով մեր ամբողջ ասածը, կարելի է ուրվագծել հետևյալ պատկերը։ Դեռևս նախահայկական ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում Ուրարտական պետության մեջ, գուցե և դրանից էլ առաջ, եղել են երկրամասերի իշխաններ, որոնք կոչվել են բդեշխներ։ Սակայն նրանց մասին մենք առավել հավաստի տեղեկություններ ունենք սկսած Արտաշեսյան թագավորության ժամանակից։ Այդ դարաշրջանում է, որ Հայաստանը, դառնալով Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություններից մեկը, վարչականորեն բաժանվում է մի շարք միավորների, որոնց գլուխ էին կանգնած հայոց թագավորին ենթակա կուսակալ-կառավարիչները, որոնք հայկական աղբյուրներից հայտնի են բդեշխ անունով, իսկ հույն հեղինակները նրանց համարում են հայոց թագավորին են-

---

21 C. B. Welles, Royal correspondence in the hellenistic period, New Haven, 1934 (այսուհետև՝ RC), 22.

22 W. Dittenberger, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Lipsiae, 1903, 256.

23 C. B. Welles, RC, 45։ Այս առումով հետաքրքիր է նաև Կոմմագենեում հայտնաբերված հունարեն արձանագրություններից մեկը, որը վերաբերում է Կոմմագենի Անտիոքոս I թագավորին։ Այս արձանագրության մեջ Անտիոքոս I-ի տիտղոսաշարին հաջորդող տողերում հիշատակվում է, որ թագավորի առաջին և առավել պատվավոր ընկերներից էր (τῶν πρώτων καὶ προτιμωμένων φίλων) ոմն Ապոլլաս, Ապոլլասի որդին, որը նշանակվել էր ստրատեգոս—կառավարիչ (F. K. Dorner and R. Naumann, Forschung in Kommangene, „Istanbuler Forschungen", Bd. 10, Berlin, 1939, էջ 43—44)։

24 Պրոֆ. Ղափանցյանի կողմից «բդեշխ» բառին տրված ստուգաբանությունը ևս խոսում է հօգուտ այն բանի, որ բդեշխությունները ունեցել են տեղական, հին արևելյան արմատներ։

Բակա բասիլևսներ։ Հին Հայաստանում եղել են հիմնականում չորս ղեշխներ, որոնց կառավարած երկրամասերը, ինչպես և պաշտոնը, կոչվել են ղեշխություն։ Ղեշխներից մեկը կոչվել է «մեծ» և հանդիսացել թագավորից հետո երկրորդ անձնավորությունը, հետին պլանի վրա մղելով զրմապետին։ Ղեշխները ու ղեշխությունները վերջնականապես ձևավորվել են Տիգրան II-ի ժամանակ, երբ Հայկական թագավորության սահմանները դուրս եկան Հայկական լեռնաշխարհի բնական-աշխարհագրական սահմաններից, դրանով իսկ ստեղծվեցին նյութական պայմաններ ղեշխությունների առաջացման համար։ Ղեշխները, որպես «զահերէց» և «երարձերէց» իշխաններ, թագավորի մերձավորագույն գինակիցներն էին։ Սկզբնական շրջանում ղեշխության պաշտոնը ժառանգական չի եղել, այլ թագավորն այն շնորհել է իր մերձավորներից որևէ մեկին, իրեն մատուցած որոշակի ծառայության համար։ Միայն հետագայում, Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերությունների հաստատմանը զուգընթաց, ղեշխները դառնում են ժառանգական պաշտոնյաներ, որպիսի վիճակն էլ արձանագրված ենք գտնում մեր անդրանիկ մատենագիրների երկերում։